

107.0

Nəsir ƏHMƏDLİ

JURNALİSTİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

Dərs vəsaiti

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Elm-Metodika Şurasının «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı» bölməsində təsdiqlənmişdir.

BAKİ - 2005

4612
+ 236 Ə-95
UDK 002

Redaktoru: Q.M.Məhərrəmli,
filologiya elmləri doktoru

Rəyçilər: C.Ə.Məmmədli,
dosent
Z.Ə.Məmmədli,
baş müəllim

253124

Dərs vəsəti, əsasən, jurnalistika fakültələrinin və şöbələrinin tələbələri üçün nəzərdə tutulsa da, nitq mədəniyyəti məsələləri ilə maraqlanan hər kəsə ondan bəhrələnməyə bəslər.

Ə $\frac{4502020000 - 13}{M - 658(07) - 016}$ - 2005

© Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2005.

© N.Əhmədov, 2005.

«Jurnalistin nitq mədəniyyəti» fənninin PROQRAMI

GİRİŞ

Jurnalist, nitq, mədəniyyət sözlərinin etimologiyası. *Jurnalistin nitq mədəniyyəti* ifadəsinin müasir məna tutumu. Nitqin yaranma prosesinin sxemli izahı. Nitqin tərifı və düsturu.

Jurnalistika ilə dilin qarşılıqlı əlaqələri.

Ümumi nitq mədəniyyətinin inkişafında kütləvi informasiya vasitələrinin, xüsusən radio və televiziyanın rolu.

I. NİTQ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ ANLAYIŞLARINA JURNALİSTİKA PRİZMASINDAN BAXIŞ

Adi nitqlə jurnalist nitqinin fərqi. *Jurnalistin nitq mədəniyyəti* anlayışının 3 aspekti və onların açımı. Kontrapunkt anlayışı və jurnalistin nitq mədəniyyətinə onun tətbiqi.

Fikirin və dilin dəqiqliyi jurnalistin nitq mədəniyyətinin əsası kimi. Müəllif fikirinin real gerçəkliyə (faktlara) və seçilmiş ifadə vasitələrinin müəllif fikirinə uyğunluğunun 4 halı. İdeal hala nail olmaq üçün tələbələrle aparılmalı işin istiqamətləri.

II. JURNALİSTİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN MƏNTİQİ ƏSASLARI

Jurnalistin nitq mədəniyyətinin məntiqi əsaslarına daxil olan komponentlər. Faktların düzgün, gerçəkliyə maksimum yaxın şəkildə seçilməsi. Vizual nitqdə məntiqi vurğunun yerinin dürüst müəyyənləşdirilməsi.

Cümlələrdəki sözlər arasında məna əlaqələrinin (söz sırasının) dəqiq qurulması. Jurnalistin fərdi üslubu və söz sırasının dəyişilmə həddi. Fikiri düzgün çatdırmaq üçün dil vahidlərinin uğurla tapılması. Məntiq qanunlarına (eyniyyət, ziddiyyət, üçüncünü istisna və kafi əsas) əməl olunması jurnalistin nitq mədəniyyətinin əsas amillərindən biri kimi.

Jurnalistika fakültəsində tədris olunan qeyri-ixtisas fənlərinin (fəlsəfə, məntiq, sosiologiya, psixologiya, dilçilik və s.) tələbələrin nitq mədəniyyətinin formalaşmasına təsiri.

Material (fakt) jurnalistin məqsədyönlü yaradıcılıq fəaliyyətinin sənədli əsası, «ilkın məhsulu», bünövrə daşdır. Hazır mətnədə məntiqi səhvlərin düzəldilməsi prosesinin mərhələləri.

Jurnalist mətninə verilən 3 başlıca tələb: **dəqiqlik, aydınlıq və yığcamlıq**. Bunların misallarla izahı.

Jurnalist mətnində faktların qeyri-dəqiqliyinin səbəbləri. Jurnalist nitqinin aydınlığını əngəlləyən amillər və onların aradan qaldırılması yolları. Vizual nitqdə (qəzet, jurnal, kitab mətnlərində) məntiqli vurğunun ifadə üsulları.

Ümumi qrupa aid adların həmin qrupun yalnız bir üzvünə şamil edilməsi, qalanlarının «diskriminasiyası» nitq mədəniyyətinin məntiqli əsasının pozulması kimi. Ümumi ilə xüsusunin qarışdırılması.

Başlamaq və başlanmaq fellərinin mənə çalarları və onların jurnalist mətnində düzgün işlədilməsi qaydaları.

Feli sifətlərin və onlardan düzəlmiş tərkiblərin zamanları.

III. JURNALİSTİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN LİNQVİSTİK-PUBLİSİSTİK ƏSASLARI

Rus dilinin təsiri ilə dilimizə pərçimlənmiş yanlışlıqlar. *Который; несмотря на то, что...; хотя* sözlərinin iştirak etdiyi cümlələri ruscadan çevirərkən yol verilmiş nöqsanlar və onların aradan qaldırılması yolları (Yanlış və düzgün variantlar mətbuatdan, radio və televiziya verilişlərindən seçilmiş misallar əsasında izah olunur).

Avropa dillərindən Azərbaycan türkcəsinə keçmiş yer və şəxs adlarının yazılışında və tələffüzündə yol verilən səhvlər və onların düzəldil-

məsi yolları. Alman şairi *Goethen*in, Hindistanın paytaxtı *Delhi* və Almanıyanın *München* şəhərlərinin dilimizdə ənənəvi olaraq təhrif edilmiş şəkildə işlədilməsi və onların düzgün variantları.

Rus dilindəki bitişdirici *n* samitinin dilimizdə yanlış olaraq şəkilçi kimi işlənməsi (*Америка+н+еу*). Səhv variant: *amerikan*; düzgün variant: *amerikalı*).

Ruslardan keçmiş *-ov (-yev)* soyad sonluqlarına münasibət. Onların həm qrammatik, həm də leksik baxımdan dilimizin qaydalarına uyuşmaması.

Армяно-азербайджанский (конфликт) tipli ifadələrin səhvən *erməni-Azərbaycan*, yaxud *erməni-azərbaycanlı* (münaqişəsi) kimi işlənməsi (düzgün variant: *Ermənistan-Azərbaycan*).

Texniki universitet, mədəni mallar, siyasi elm birləşmələri yanlış kalka kimi (Düzgün variantlar: *texnika universiteti, mədəniyyət malları, siyasət elmi*).

Pleonazmlar (artıq sözlər və şəkilçilər), onların aradan qaldırılması yolları.

Əgər ədatına, *tərəfindən* və *ərzində* sözlərinə münasibət, onların işlənməsinin zəruri olduğu xüsusi hallar.

Artıq şəkilçilər: öhdəçilik, avaraçılıq, yetimçilik, kasıbçılıq, istehsalatçı, idxalatçı və s.

Səçkilər sözündəki *-lər* şəkilçisinin lüzumsuzluğunun əsaslandırılması.

IV. JURNALİSTİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ SÖZ YARADICILIĞI

Nitqin məzmununun (fikirin) onun formasından (dildən) daha zəngin olması və jurnalistin sözxartma ehtiyacı.

Leksik yolla söz yaradıcılığının mənbələri: klassik ədəbiyyatdan və folklordan sözalma. Canlı danışq dili söz yaradıcılığının mühüm qaynaqlarından biri kimi. Dialekt və şivələrdən ədəbi dilə söz gətirilməsinin xüsusiyyətləri. Başqa dillərdən sözalma.

Qrammatik (morfoloji və sintaktik) yolla sözyaratma. Sözdüzəldici şəkilçilərin fəallaşdırılması üsulu ilə söz yaradarkən dilin ənənəvi qanunlarına əməl olunması vacib şərtlərdən biri kimi. Sözlərin birləşdirilməsi üsulu ilə söz yaradılmasının xüsusiyyətləri.

V. VİZUAL NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ORFOQRAFIYA

Orfoqrafiya haqqında ümumi məlumat, «Orfoqrafiya qələm dünyasının konstitusiyasıdır». Orfoqrafiyanın prinsipləri. Jurnalist üçün orfoqrafiya da ehkam deyil: yeni söz və ifadələr, orfoqrafiya variantlarını KİV-də yaranır.

Mövcud orfoqrafiya qaydalarından bəzilərinin KİV-də kütləvi surətdə pozulması halları: xəbərlik şəkilçilərində (*-dır, -dir, -dur, -dür*) son samitin (*r*) yazılmaması və s.

Mövcud orfoqrafiya qaydaları ilə 2004-cü ildə nəşr olunmuş «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti» arasındakı ziddiyyətlər.

Apostrofa münasibət.

VI. AUDIO- VƏ AUDIOVİZUAL NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏSASLARI

Audio- və audiovizual nitqin vizual nitqdən fərqləri. Professor A.M.Peşkovskinin ədəbi dil barədə fikirlərinin radio və televiziya tətbiqi. Audio- və audiovizual nitq yazılı fikirin xüsusi şəraitdə (mikrofon və ya kamera qarşısında) icra olunan şifahi ifadəsi kimi.

Danışıq texnikası. Tənəffüs. Nəfəsalma ilə səs arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılıq. Mikrofon və kamera qarşısında düzgün nəfəsalmanın əhəmiyyəti. Tənəffüs aparatının quruluşu. Tənəffüs orqanlarının əsas funksiyaları. Tənəffüs prosesində diafraqmanın rolu. Tənəffüsün tipləri. Tənəffüsü inkişaf etdirən əsas təmrinlər.

Səs. Səs aparatının quruluşu və gigiyenası. İnsan səsinin əsas xassələri: yüksəklik, güc, diapazon, tembr. Səsin köklənməsi (nizamlanması). Diksiya

(deyim tərzii). Ünsiyyətə mane olan diksiya qüsurları və onların aradan qaldırılması yolları. Jurnalist diksiyasına verilən tələblər.

Artikulyasiya. Sait səslərin artikulyasiyası. Samitlərin artikulyasiyası.

Pauza. Pauzanın fizioloji rolu. Növləri. Məntiqi pauza. Onun işlədildiyi əsas məqamlar. Psixoloji pauza. Onun funksiyaları. Lüft-pauza və onun əsas funksiyası. Lüft-pauzanın mənaferqləndirici rolu.

İntonasiya. Danışiq tempi. Radio və televiziya təcrübəsində danışiq tempinin əhəmiyyəti, verilişin məzmunundan, janrından, danışanın fərdi xüsusiyyətlərindən asılılığı. Ekran-efir intonasiyasında danışiq tempinin hüdudları (dinləyicilərin və tamaşaçıların qavrama imkanlarının nəzərə alınması). Ritm. Temporitm. Mimika və onun növləri. Jestlər və onların növləri. Pasimologiya.

Nitq taktı və məntiqi vurğu. Məntiqi vurğunun yerinin dəyişməsi ilə cümlənin mənasının dəyişdiyi hallar («Can nənə, bir nağıl da de», «Can nənə, bir nağıl da de»).

Heca vurğusu. Heca vurğusunun yerinin dəyişməsi ilə sözün mənasının dəyişdiyi hallar.

Cümlə vurğusu.

Orfoepiya haqqında ümumi məlumat. Şifahi nitqin 3 üslubu (akademik, sərbəst və qarışıq). Audio- və audiovizual nitqdə daha çox qarışıq (audio- və audiovizual) üslubdan istifadənin səbəbləri. Or-

foepik şəraitlər: lüğəvi, qrafik və qrammatik. Onların ayrı-ayrılıqda səciyyəsi.

Lüğəvi şərait. *q* ilə bitən sözlərin tələffüz qaydası. Müxtəlif tipli (qalın və ingə) saitlərin yanaşı gəldiyi alınma sözlərdə (*nail, poema, Siam* və s.) bitişdirici samitdən (*y*) istifadə. *O* saitinin *a* kimi tələffüz olunduğu hallar və s.

Qrafik şərait. Yalnız saitlərdən ibarət abreviaturların tələffüz qaydası. İki-, üç- və çoxhecalı abreviaturların oxunuş qaydaları.

Qrammatik şərait. Morfoloji və sintaktik şəraitlər.

Morfoloji şərait: saitlə bitən sözlərə saitlə başlanan şəkilçi artırdıqda baş verən orfoepik dəyişikliklər. *Ş, ç, c* samitləri ilə bitən sözlərə *l* ilə başlanan şəkilçi artırdıqda baş verən dəyişikliklər. Xəbərlilik şəkilçilərinin son samitinin tələffüzü. *r* və *n* ilə bitən sözlərə *l* ilə başlanan şəkilçi artırdıqda baş verən orfoepik dəyişmələr. *-la* qoşması samitlə bitən sözlərə artırıldıqda müşahidə olunan səs dəyişmələri. *m* və *n* samitləri ilə bitən sözlərə çıxışlıq hal şəkilçisi artırdıqda baş verən dəyişmə. Son iki həlin tələffüz fərqi və s.

Sintaktik şərait: sözlərin mətn daxilində tələffüzü.

ÖN SÖZ

Jurnalist, nitq, mədəniyyət sözlərinin, *jurnalistin nitq mədəniyyəti* deyiminin etimologiyasına və sosial anlamına diqqət yetirək. Jurnalist sözü fransızcadan alınıb. *Jur - gün, jurnal - gündəlik, jurnalist - gündəlikçi*, yəni cari hadisələr barədə informasiyanı müxtəlif kütləvi kanallarla (mətbuat, radio, televiziya) ictimaiyyətə çatdıran şəxs deməkdir. Aparıcı dövrü nəşr olan qəzetin də adı dünya dillərinin çoxunda *gün, zaman, yenilik* anlayışları ilə bağlıdır. Məsələn, ona farsca *ruznamə (günün yazısı)*, ispanca *diario (gündəlik)*, almanca *Zeitung (zamana aid olan)*, ingiliscə *newspaper (yeniliklər vərəqi)* deyilir. Azərbaycanda uzun müddət *qəzet* əvəzinə fars dilindən götürülmüş *ruznamə* sözü işlənib. Ərazimiz İranla Rusiya arasında bölündükdən sonra Güneydə *ruznamə*, Quzeydə isə *qəzetə* deyimləri fəal olub. Sonralar dilimizin iki özəlliyi (ahəng qanunu və alınma sözlərdə son saitin atılması) nəzərə alınaraq həmin ifadə *qəzet* şəkilinə¹ düşüb. Anadolu türkcəsində *gazete* formasında sabitləşib. Bu sözün orijinalı olan *qazetta* İtaliyada gümüşdən hazırlanmış xırda pul vahidi olub. XVI əsrdə Venesiyada əlyazma qəzetlərinin biri bir qazettaya satıldığına görə pul vahidinin adı əmtə-

¹ Bəzi sözləri qüvvədə olan orfoqrafiyaya uyğun yazmamamız dərəcəsinin müvafiq hissəsində tanış olacağınız bir təkliflə (səsdüşümünün fonetik hadisə olması ilə) bağlıdır.

nin adına keçib. Bu söz I Pyotrın vaxtında Rusiyaya, oradan isə bizə gəlib.

Nitq barədə bir qədər sonra geniş danışacağıq. İndi bircə onu deyək ki, nitq (jurnalist anlamında mətn) fikirlə dilin vəhdətindən yaranır.

Ərəbcədən alınmış *mədəniyyət* kəlməsinin kökündə *şəhər* anlamı durur. Geniş mənada götürsək, təkcə şəhərlər yox, insan zəkası, insan əli, insan fəaliyyəti ilə yaradılan hər şey (yollar, binalar, memarlıq abidələri, yazı, din, incəsənət və s.) *mədəniyyət* anlayışına daxildir.

Jurnalistin nitq mədəniyyəti ifadəsindəki *mədəniyyət* sözü qabiliyyət, bacarıq mənasındadır. Yəni jurnalistin nitq mədəniyyəti dedikdə bu sahə ilə məşğul olan adamın fikiri dil vasitəsilə dəqiq, aydın və qısa şəkildə çatdırmaq bacarığı nəzərdə tutulur.

İctimai fikirin formalaşdırıcısı, yayıcısı, cəmiyyət həyatının güzgüsü sayılan jurnalistika ilə fikirin ifadə vasitəsi olan dil daim qarşılıqlı təsir, qarşılıqlı işgümrü, qarşılıqlı zənginləşmə şəraitində olur. Xüsusilə milli ədəbi dilin formalaşmasında, zənginləşməsində, cilalanmasında mətbuatın rolunu ayrıca göstərmək lazımdır.

"Əkinçi"dən başlanan bu ənənə indi də yaradıcılıqla davam etdirilir və ona görə də həmin prosesin ümumiləşdirilməsi, praktika ilə nəzəriyyənin faydalı "əməkdaşlığı"nın araşdırılması, yetişməkdə olan gənc jurnalistlərdə dilə həssaslıqla yanaşmaq

vərdisi aşılınması dövrün vacib məsələlərindəndir.

"Jurnalistin nitq mədəniyyəti" ölkə universitetlərindəki jurnalistika fakültələrinin və şöbələrinin hamısında öyrədilən, yaxud öyrədilməsi son dərəcə vacib olan əsas ixtisas fənlərindəndir (əslində «Nitq mədəniyyəti» kursu bütün fakültələrdə tədris olunmalıdır). Son illərdə bu sahədə nə vahid proqram, nə dərs vəsaiti, nə də dərslik yox idi. Buna görə də kursun tədrisində müəyyən pərakəndəlik duyulurdu. Hər müəllim onu öz anladığı şəkildə, öz proqramı əsasında tədris edirdi. 2002-ci ildə bu sətirlərin müəllifinin «Jurnalistin vizual nitq mədəniyyəti» adlı dərs vəsaitinin çap olunması həmin boşluğu qismən doldursa da, o, həcmcə kiçik olduğuna və jurnalistin nitq mədəniyyətinin üç istiqamətindən (vizual, audio və audiovizual) yalnız birini (vizual nitq mədəniyyətini) əhatə etdiyinə görə problem tam həll olunmamışdı.

Bütün bunları nəzərə alaraq biz "Jurnalistin nitq mədəniyyəti" fənninə aid yeni dərs vəsaiti hazırlamaq məsuliyyətini üzərimizə götürdük.

Təqdim olunan dərs vəsaitini həmin kitabçanın genişləndirilmiş, təkmilləşdirilmiş, yenidən işlənmiş ikinci nəşri də saymaq mümkündür. İndiki variantda da dərs vəsaitini mükəmməl hesab etmək olmaz. Buna görə də onun çağdaş yüksək tələblərə tam cavab verdiyini iddia etmək fikirindən uzağıq. Gələcəkdə o daha da təkmilləşdirilərək yetkin

dərslük səviyyəsinə qaldırılmalıdır. Ona görə də burada qoyulmuş problemlərlə, onların həlli ilə bağlı faydalı iradlarını, praktik təkliflərini bildirməyi mütəxəssislərdən rica edir və bəri başdan onlara səmimi təşəkkürümüzü bildiririk.

I. NİTQ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ ANLAYIŞLARINA JURNALİSTİKA PRİZMASINDAN BAXIŞ

1.1. Nitq necə yaranır?

Adamlar Yer üzünə gəldikləri vaxtdan bir-birləri ilə ünsiyyətə can atıblar. Təsadüfi deyil ki, ərəbcədən alınmış *insan və ünsiyyət* kökdəş, yəni qohum sözlərdir. Bu o deməkdir ki, adamı (Adəm övladını) insan edən, sosial varlığa, dünyanın əşrəfinə çevirən əsas amil ünsiyyət, yəni "fikirin, məlumatın dil vasitəsilə qarşılıqlı şəkildə verilməsi və qəbul edilməsi"dir².

Adamlıqdan insanlığa keçidin ilk mərhələlərində ünsiyyət yalnız ayrı-ayrı fərdlər arasında, ailə, qohum-qardaş, qəbilə, tayfa daxilində gerçəkləşirdi. Zaman keçdikcə bu əlaqələrin coğrafiyası, əhatə dairəsi genişləndi, ölkələr, kontinentlər bir-birləri ilə daha fəal surətdə təmasda olmağa başladılar.

Bu işdə kütləvi informasiya vasitələrinin, xüsusən radio və televiziyanın rolunu ayrıca vurğulamaq lazımdır. Təsadüfi deyil ki, dünyanın bir çox ölkələrində kütləvi informasiya vasitələrinə *kütləvi kommunikasiya vasitələri*, yaxud *mass-media* deyirlər. Latın sözü olan *kommunikasiya*-nın (*communicatio*) mənası *əlaqə, ünsiyyət, birləşmə* demək-

² Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, IX cild, s. 495.

dir. *Kütləvi kommunikasiya* məlumatın, informasiyanın texniki vasitələrin (mətbuatın, radionun, kinematografin, televiziyanın, İnternetin) köməyi ilə sayca və ərazicə daha geniş auditoriyalara çatdırılması prosesidir. *Mass-media* da təxminən həmin anlamda işlənir. İndi beynəlxalq ünsiyyət o qədər genişləniüb ki, bütün dünya vahid informasiya cəmiyyətinə çevrilməkdədir.

Dil vasitəsilə fərdlərarası ünsiyyətin formalaşma prosesinə qayıdaq. Hər bir fərd onu əhatə edən obyektiv gerçəkliyi müşahidə yolu ilə beyinində əks etdirir, yəni onun sanki şəkilini çəkir, qavrayır, fikir formasına salır. Bundan sonra onda həmin fikiri (məlumatı, biliyi) başqalarına çatdırmaq zərurəti yaranır.

Fikir yalnız sahibinə, daşıyıcısına bəllidir, başqaları onu heç bir duyğu üzvünün, hələlik hətta ən mükəmməl kompyuterin də köməyi ilə mənimsəyə bilmirlər. Məşhur alman psixoloqu və dilçisi Qottlob Frege məqalələrinin birində yazırdı: "Mineroqla müqayisədə mənim vəziyyətim xeyli çətindir: onun imkanı var ki, dağ kristalını söhbətədaşına göstərə bilsin. Mən isə fikiri oxucuların ovucuna qoyub deyə bilmərəm: alın, onu yaxşı-yaxşı nəzərdən keçirin. Mənim gücüm ona çatır ki, özlüyündə duyulmayan fikiri duyulan dil qabığında oxucuya təqdim edim"³.

³ Фреге Г. Мысль: логическое исследование. - В кн.: Философия, логика, язык. М., 1987, с. 30.

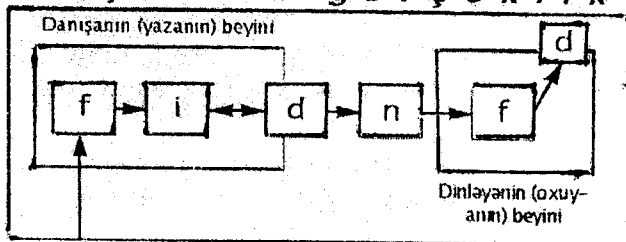
253127

Bəli, fikiri oxucuya, dinləyiciyə, tamaşaçıya çatdırmaq üçün "maddi qabıq", vasitə, "insanların ünsiyyətinə xidmət edən... maddi vahidlər sistemi"⁴, yəni dil lazımdır. Həmin sistem adı ünsiyyət prosesində müəyyən ardıcılıqla düzülmüş danışmaq səslərindən, yaxud onların yazılı forması olan hərf-lərdən, jurnalistikada isə həm də bir sıra başqa təsvir vasitələrindən (bu barədə sonra danışacağıq) ibarətdir.

İnsan obyektiv gerçəkliyi müşahidə edərkən onun beyinində yaranan ilkin fikir təfəkkür prosesində informasiyalaşır, yəni biliklər toplusuna çevirilir, dilin geriyə - fikrə doğru yönəlmiş şüaları ilə (eyni cür şüalar qarşılıqlı olaraq həm də fikirdən dilə doğru yönəlir və fikirin informasiyalaşma nöqtəsində onların "görüş"ü baş verir) ətə-qana dolaraq xarici mühitə can atır. Bu proses fikiri daşıyıcısının ana dili ilə, yaxud onun bildiyi başqa bir dillə birləşdirib eşidilən, görünən, yaxud həm eşidilib, həm də görünən bir obyektə - NİTQə çevirir. həmin obyektə başqaları mənimsəyərkən bayaq ikinci planda olan dil indi fəallaşır ön plana keçir, yükünü (informasiyanı, biliyi) qulaq, yaxud göz, yaxud eyni vaxtda həm qulaq, həm də göz kanalları ilə dinləyicinin, oxucunun və ya tamaşaçının beyininə ötürür, özü isə, bir növ, parçalanıb yox olur. Bunu belə sxemləşdirə bilərik:

⁴ Bax: Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1979, s.72.

Obyektiv gerçeklik

f - fikir; i - informasiya; d - dil; n - nitq

Fikirlə dil arasındakı münasibətləri həqiqətə yaxın şəkildə Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə professor Bəşir Əhmədov aydınlaşdıraraq qeyd edib ki, «produktiv nitq prosesinin müəyyən məhsulu olur (məsələn, mətn). Bu məhsulun bir-birindən ayrılmaz olan iki tərəfi vardır: 1) oradakı fikir, yəni nitqin məzmunu və 2) bu fikirin maddi qabığı, varlıq, mövcudluq üsulu, yəni forma. Deməli, bu mənada **dil nitqin formasıdır, fikir isə məzmunu**»⁵.

Nitqin məzmununu təşkil edən fikirlə onun forması olan dili biz həmişə üzvi, dialektik vəhdətdə görürük (eşidirik). Onları yalnız beyin "laboratoriya"sı birləşdirir və tərkib hissələrinə parçalaya bilər.

Beləliklə, nitq fikirlə həmin fikiri ifadə etmək üçün zəruri olan dil vahidlərinin vəhdətindən yaranmış idrak (qavrayış) obyektidir.

⁵ Əhmədov B. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. Bakı, 1974, s. 49.

Yəni $N=F+D$ (N - nitq, F - fikir, D - dil). Jurnalistika baxımından buradakı *nitq* sözünü *mətn* (mətbuat yazısı), *radio və televiziya verilişi*, *fikir* sözünü jurnalist materialının əsasını, məzmununu təşkil edən *həyat həqiqətləri*, *faktlar* sözləri ilə əvəz etmək olar. Jurnalistikada dil anlayışı bərədə isə ayrıca danışmaq lazımdır.

1.2. Jurnalistikada fikirin ifadə formaları

Klassik bölgüyə görə, fərdlərarası ünsiyyətdə fikirin iki ifadə forması var: şifahi və yazılı (qafiyələnmiş sinonimləri: ağız nitqi və kağız nitqi).

Mətbuatın, radionun, televiziyanın və kinonun meydana gəlib kütləviləşməsi ilə bunlara şərti olaraq "vizual nitq" (VN), "audionitq" (AN) və "audiovizual nitq" (AVN) adlandırma biləcəyimiz daha üç forma əlavə olunub.

Həmin formaların başlıca xüsusiyyətləri bunlardan ibarətdir ki, şifahi nitqdə fikir eşidilən sözlərin, qismən də jest və mimikanın, yazılı nitqdə yalnız görünən sözlərin köməyi ilə ifadə olunduğu halda, VN-də informasiya görünən sözlərin, illüstrasiyaların və tərtibat elementlərinin, AN-də eşidilən sözlərin, musiqinin və səs effektlərinin, AVN-də isə eşidilən sözlərin, görünən təsvirlərin, musiqinin və səs effektlərinin vasitəsilə auditoriyaya çatdırılır.

Beləliklə, *jurnalistin nitq mədəniyyəti* anlayışı-

na biz üç aspektdən yanaşmağı məqsəduyğun sayırıq:

- a. Vizual nitq mədəniyyəti;
- b. Audionitq mədəniyyəti;
- c. Audiovizual nitq mədəniyyəti.

Vizual nitq mədəniyyəti dedikdə biz qəzet, jurnal, kitab publisistikasını (buraya xəbərdən tutmuş felyetona və pəmflətə qədər bütün janrlar daxildir), *audionitq mədəniyyəti* dedikdə səsli publisistikanı (radio janrlarını), *audiovizual nitq mədəniyyəti* dedikdə isə kino və televiziya publisistikasını formalaşdıran şəxslərin (kommunikatorun) yaradıcılıq mədəniyyətini nəzərdə tuturuq.

Göründüyü kimi, jurnalist kontekstində *dil* anlayışına münasibət bir qədər başqadır. Belə ki, ümumi dilçiliklə məşğul olan alimlər nitqin tərkib hissəsi olan dilə yalnız fikiri ifadə etmək üçün lazım olan dil vahidlərinin - danışmaq səslərindən, yaxud hərflərdən düzəlmiş sözlərin sistemli düzülüşü kimi baxdıqları halda, jurnalistikada vəziyyət fərqlidir.

Jurnalistikada vizual nitqin tərkib hissəsi olan dilə (qəzet, jurnal, kitab dilinə) sözlərin, illüstrasiyaların (şəkillərin, sxemlərin, başqa təsviri materialların) və qəzet tərtibi elementlərinin (yazının hansı səhifədə, hansı şrifflərlə verilməsi, hansı yazıdan

sonra yerləşdirilməsi və s.), audionitqin tərkib hissəsi olan dilə (radio dilinə) sözlərin (diksiya, intonasiya, pauza və orfoepiya normaları da daxil olmaqla), musiqinin (verilişlərin fon musiqisi nəzərdə tutulur) və səs effektlərinin, audiovizual nitqin tərkib hissəsi olan dilə (televiziya və kino dilinə) isə sözlərin (audiodildəki çalarlar, üstəgəl jestlər və mimika da daxil olmaqla), görüntünün (plan, rəkurs, montaj və s. daxil olmaqla), musiqinin və səs effektlərinin kontrapunkt⁶ kimi baxılmalıdır. Onların bir-birindən tam təcrid olunmuş halda araşdırılması anormal nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan jurnalistikasında nə praktiklər, nə də nəzəriyyəçilər ifadə vasitələrinin kontrapunktü məsələsinə lazımi önəm vermirlər. Xüsusən televiziya verilişlərindəki süniliyin, təkrarçılığın başlıca səbəblərindən biri məhz bununla bağlıdır.

⁶ Kontrapunkt musiqi terminidir. Bir neçə müstəqil melodiyanın, səs eyni vaxtda eşidilməsi ilə ahəng bütövlüyü yaratmaq deməkdir. VN, AN və AVN-də «kontrapunkt» dedikdə buradakı «dil» anlayışına daxil olan komponentlər (VN-də sözlər, illüstrasiyalar və tərtibat elementləri; AN-də sözlər və səs effektləri; AVN-də isə sözlər, görüntülər və yardımçı səslər) arasında əlverişli funksiya bölgüsü nəzərdə tutulur. Yəni həmin komponentlər bir-birini təkrarlamamalı, hərəsi məzmunun bir tərəfini açmaqla kompleks yaratmalıdır.

1.3. Fikirin (faktların) və dilin (ifadə vasitələrinin) dəqiqliyi jurnalistin nitq mədəniyyətinin əsası kimi

Nitq fikirlə dilin vəhdəti olduğu kimi, nitq mədəniyyəti də fikiri beyində formalaşdırmaq və dil vasitəsilə ifadə etmək mədəniyyətidir. Mətbuat (publisistika) üslubunu ədəbi dilin başqa üslublarından fərqləndirən başlıca cəhət fikirin (informasiyanın) sənədlərə, gerçək hadisələrə söykənməsi və sənədli fikirə müvafiq sənədli dil vahidlərinin seçilib məzmununa (fikirə) uyğun formaya salınmasıdır.

Bəlli olduğu kimi, yazıçıdan fərqli olaraq jurnalist (publisist) həyatı, onun bir parçasını, fraqmentini gerçəkliyə (sənədliliyə, orijinala) ən yaxın şəkildə, yəni dəqiq əks etdirməyə borcludur.

Rus tədqiqatçısı B.S.Muçnik bu məsələni şərh edərək yazır ki, iki cür dəqiqlik var: müəllif fikirinin dəqiqliyi və onun söz təcəssümünün dəqiqliyi; yaxud niyyətin dəqiqliyi və icranın dəqiqliyi .

Nəyin - müəllif fikirinin, yoxsa o fikiri ifadə edən dil vahidlərinin dəqiq olub-olmadığını aydınlaşdırmaq lazımdır. Müəllifin fikiri o zaman dəqiq olur ki, o, dildənkənar gerçəkliyin əks etdirilən fraqmentinə (fakta) maksimum uyğun gəlsin. Dil vahidləri isə o zaman dəqiq olur ki, o, müəllif fikirinin "boyuna biçilsin", yəni ondan nə böyük, nə də kiçik olsun, müəllifin gerçəklik əsasında düzgün

formalaşmış fikirini mümkün qədər tam, düzgün və aydın əks etdirsin.

Burada "mümkün qədər" ifadəsini ona görə işlədirik ki, fikirin tutumu həmişə dilin tutumundan genişdir. Hətta dünyanın ən zəngin dili belə, gerçəkliyi tam ifadə etmək gücünə malik deyil.

Buna görə də hər bir fikir vahidinə uyğun dil vahidi tapmaq çox vaxt mümkün olmur. Bu səbəbdən söhbət fikirin tam yox, mümkün qədər tam ifadəsindən gedə bilər.

Başqa sözlə, fikir əks olunan real gerçəklik fraqmentinə (fakta) nə qədər yaxın olsa, bir o qədər dəqiq olar.

Müəllif fikirini ifadə edən sözlər, illüstrasiyalar, tərtibat elementləri və s. həmin fikiri nə qədər düzgün, nə qədər dolğun, nə qədər aydın əks etdirsə, jurnalistin nitqi bir o qədər dəqiq, bir o qədər dolğun, bir o qədər aydın olar.

Deməli, jurnalistin nitq mədəniyyətinin birinci şərti müəllif fikirinin real gerçəkliyə (fakta) və seçilmiş ifadə vasitələrinin (sözlərin, illüstrasiyaların, tərtibat elementlərinin, səs effektlərinin, görüntülərin və s.) müəllif fikirinə uyğunluğuna nail olmaqdır. Mütəxəssislər bunu faktın dəqiqliyi və kommunikasiyanın dəqiqliyi kimi izah edirlər⁸.

Burada dörd hal müşahidə olunur:

⁸ Мучник Б.С. Указ. книга, с. 167.

1. Fakt dəqiq, kommunikasiya qeyri-dəqiqdir. Yəni müəllifin fikiri real gerçəkliyə, fakta uyğun formalaşmış, amma onun təsviri - söz, illüstrasiya, tərtibat elementləri və s. ilə əksi qüsurludur, forma məzmunu dəqiq əks etdirmir (Müəllif qatığın ağ olduğunu düzgün müşahidə edib, amma mətnə "ağ" əvəzinə, deyək ki, *şəffaf*, yaxud *bəyaz* sözünü işlədib).

2. Fakt qeyri-dəqiq, kommunikasiya dəqiqdir, yəni müəllif gerçəkliyi düzgün qavraya bilməyib, beyinində səhv fikir formalaşdırıb, amma həmin səhv fikiri dəqiq ifadə edib (Müəllif ağ qatığı qara kimi görüb və *qara* sözünü də işlədib).

3. Fakt da, kommunikasiya da qeyri-dəqiqdir (Müəllif ağ qatığı qara görüb və *qara* sözü əvəzinə, tutaq ki, *tünd* sözünü işlədib. Bu, son dərəcə nadir situasiyadır).

4. İdeal variant budur ki, fakt da dəqiq olur, onun ifadəsi də (Müəllif qatığın ağ olduğunu düzgün müşahidə edib və *ağ* sözünü də yerində işlədib).

Jurnalistika fakültələrində və şöbələrində ixtisas üzrə nəzəri-praktik fənləri tədris edən müəllimlərin başlıca vəzifəsi göstərilən ilk üç variantı təshih edib dördüncü - ideal variant səviyyəsinə gətirməkdə tələbələrə yardımçı olmaqdır.

Əslində, üçüncü variantı sıradan çıxartmaq da olar, çünki nə faktın, nə də kommunikasiyanın dəqiqliyinə nail ola bilməyən şəxslərdən publisist-

jurnalist hazırlamaq mümkün deyil.

Bu peşəyə yiyələnməyi qərara almış gənclərin eyni vaxtda həm düzgün düşüncə qabiliyyəti, həm də fikiri düzgün ifadə etmək bacarığı olmalıdır. Elə buna görə də əvvəllər SSRİ məkanındakı universitetlərin jurnalistika fakültələrinin abituriyentləri ümumi qəbul imtahanlarından öncə üç turdan ibarət yaradıcılıq müsabiqəsindən keçirdilər. Birinci turda onların mətbuatda dərc olunmuş yazılarına rəy verilir, ikinci turda ümumi dünyagörüşü (müxtəlif səpkili faktları qavraya bilmək qabiliyyəti), üçüncü turda isə fikiri yazılı ifadə edə bilmək bacarığı yoxlanılırdı.

İxtisas təhsili düşünməyi bacarmayanlara düşünmək, yazmağı bacarmayanlara yazmaq öyrədənə bilməz. İxtisas təhsili yalnız hər iki sahədəki başlanğıc qabiliyyəti inkişaf etdirmək, yönəltmək, zənginləşdirmək, cilalamaq, sahmana salmaq üçündür. Ona görə də bu dərs vəsaitində biz jurnalistin nitq mədəniyyətinin bu və ya başqa özəlliklərindən danışarkən mexaniki orfoqrafiya qüsurlarından, texniki səhvlərdən, savadsızcasına yazılmış cümlələrdən bəhs etməyəcək, daha çox dildə özünə möhkəm yer tutmuş, bir növ, "vətəndaşlıq hüququ" qazanmış, həm yazanların (danışanların), həm də oxuyanların (dinləyənlərin, tamaşa edənlərin) çoxunun normal saydığı yanlışlıqlardan bəhs edəcəyik.

Elə bu niyyətlə də misalların çoxunu dil və üslub baxımından ən kamil hesab etdiyimiz aparıcı qəzetlərdən ("Azərbaycan", "Yeni Müsavat", "Azadlıq", "Şərq", "Müxalifət" və s.), radio və televiziya proqramlarından, özü də onların yalnız bir neçə nömrəsindən, buraxılışından götürmüşük.

Birinci və ikinci variantlarda göstərilən nöqsanları aradan qaldırmaq, dördüncü (ideal) varianta nail olmaq üçün tələbələrle iki yöndə iş aparmaq lazımdır:

a) müşahidə və qavrama (təfəkkür, yəni fikirin düzgün formalaşması) üzərində iş;

b) publisistlik-jurnalistlik qabiliyyəti, yəni fikirin sözlər, illüstrasiyalar, tərtibat elementləri və s. ilə düzgün qovuşdurulub jurnalist nitqinə çevirilməsi mərhələsi üzərində iş.

Başqa, daha elmi qaydada birinci yönü nitq mədəniyyətinin məntiqi əsasları, ikinci yönü isə lingvistik-publisistik əsasları adlandırmaq olar.

II. JURNALİSTİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN MƏNTİQİ ƏSASLARI

2.1. Məntiqi əsaslar nədir?

Nitq mədəniyyətinin məntiqi əsaslarına faktların düzgün, orijinala maksimum yaxın şəkildə seçilməsi, məntiqi vurğunun yerinin düzgün müəyyənləşdirilməsi, cümlələrdəki sözlər arasında məna əlaqələrinin dəqiq qurulması, fikiri düzgün çatdırmaq üçün müvafiq dil vahidlərinin uğurla tapılması, məntiq qanunlarına (eyniyyət, ziddiyyət, üçüncünü istisna və kafi əsas) əməl olunması mədəniyyəti və s., linqvistik-publisistik əsaslara isə ilkin mərhələdə beyində formalaşmış düzgün fikiri linqvistik vahidlərin, illüstrasiyaların və tərtibat elementlərinin (vizual nitqdə), musiqinin, intonasiyanın, pauzanın, tempin, ritmin və səs effektlərinin (audionitqdə), görüntünün, jestin və mimikanın (audiovizual nitqdə) köməyi ilə düzgün ifadə edə bilmək mədəniyyəti daxildir.

Nitq mədəniyyətinin məntiqi əsaslarını gənc jurnalistlərə, yəni tələbələrə düzgün qavratmaq işində tək-cə ixtisas müəllimləri deyil, həm də və daha çox başqa yaxın sahələrin mütəxəssisləri - jurnalistika fakültələrində və şöbələrində dərs deyən fəlsəfə, məntiq, sosiologiya, psixologiya, dil müəllimləri iştirak etməlidirlər. Ona görə də jurnalistika fakültələrində və şöbələrində həmin dərslər

ri deyən müəllimlər tədris etdikləri fənlərin proqramlarını məhz bu yöndə qurmalı, tələbələrini "Jurnalistin nitq mədəniyyəti" fənninin öyrənilməsinə hazırlamalıdır. Deməli, sonuncu fənnin yuxarı (III, yaxud IV) kurslarda tədris olunması daha məqsədəuyğundur.

Jurnalistin nitq mədəniyyətinin məntiqi əsasları obyektiv gerçəkliyin qavranmasından, yəni seçilmiş mövzu ilə bağlı material toplanmasından başlanır. Material məqsədyönlü yaradıcılıq fəaliyyətinin "ilkin məhsul"u, bünövrə daşdır. Haynrix Hayne hələ XIX əsrdə yazırdı:

Əsərin materiyasını, maddəsini

Müəllif öz barmağından sorub çıxara bilməz.

Əlində lazımı material olmasaydı,

Allah özü də heç nə yarada bilməzdi.

(Sətri tərcümə)

Əlbəttə, jurnalistikada *material* dedikdə bizi əhatə edən fiziki cisimlərin, hadisələrin özləri, orijinaları yox, həmin cisimlər və hadisələr haqqında bilik, məlumat, fakt, onların təsviri, ümumi şəkildə desək, informasiya nəzərdə tutulur.

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, jurnalist yazısının əsasını, bədii əsərlərdən fərqli olaraq, gerçək faktlar, sənədlər, xronika təşkil edir. Publisistikada yalnız obyektiv, yəni gerçəkliyə maksimum uyğun gələn dürüst informasiyadan istifadə olunur, yaxud

olunmalıdır. Rus publisisti A.Nejnının yazdığı kimi, *"jurnalistikada xoşbəxt sonluq uydura bilməzsən. Həyatda necədirsə, eləcə də yazmalısan"*.

Jurnalist materialı, hər şeydən əvvəl, bu və ya başqa real şəxs, hadisə, proses haqqında, həmin şəxs, hadisə və proseslərə cəmiyyətin münasibəti, insanların dünyagörüşü, ehtiyacı, maraqları, dəyər oriyentasiyaları, arzuları barədə informasiyadan ibarətdir və bu informasiyanı o, müxtəlif qaynaqlardan əldə edir.

Fakt, faktın əldə olunması və seçilməsi, fakta münasibət başqa ixtisas fənlərində (məsələn, "Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi"ndə) tədris olunduğundan biz bu məsələ üzərində dayanmaq istəmirik. Təkcə onu qeyd edək ki, jurnalistin nitq mədəniyyəti iki hissədən (1.Fikrin dəqiqliyindən, 2.Fikrin ifadə vasitələrinin dəqiqliyindən) ibarət olsa da, bunların hər ikisi "son məhsul"da - mətndə, radio və televiziya verilişlərində təcəssürü tapdığından, həm fikrin, həm də onun ifadə vasitələrinin təshih əməliyyatı da mətn üzərində, radionun eşidilən, televiziyanın görünən və eşidilən son məhsulu üzərində gedir və bu səbəbdən biz də hər iki səviyyədən (həm məntiqi, həm də linqvistik) olan səhvlərin düzəldilməsinə dair tövsiyələrimizi söz, ifadə və cümlələrin, söz-görüntü kontrapunktunun timsalında ümumiləşdirəcəyik.